

PENDOKUMENTASIAN DIALEK ULU TERENGGANU SEBAGAI WAHANA KOMUNIKASI: SATU TINJAUAN AWAL ASPEK MORFOLOGI

NASRUN ALIAS

Universiti Kebangsaan Malaysia
nursan@ukm.edu.my

JAMES T. COLLINS

Universiti Kebangsaan Malaysia
jtcukm@yahoo.com

ABSTRAK

Wahana komunikasi masyarakat Melayu di Terengganu terdiri daripada tiga varian dialek, iaitu dialek Terengganu Pantai yang dituturkan hampir di semua daerah kecuali sebahagian Setiu, Besut dan Ulu Terengganu; dialek Kelantan yang dituturkan di Setiu dan Besut; dan dialek Ulu Terengganu yang hanya dituturkan di daerah Ulu Terengganu. Dialek Ulu Terengganu didapati sedang mengalami kepupusan. Artikel ini bertujuan merakam tinjauan awal tentang faktor-faktor semakin berkurangnya penuturan dialek Ulu Terengganu dalam kalangan masyarakatnya. Melalui rekabentuk kajian kualitatif, data untuk artikel ini diperolehi melalui instrumen utama kajian iaitu temubual. Lebih kurang 5 informan dari kawasan kajian telah ditemu bual yang terdiri daripada 3 wanita dan 2 lelaki dalam lingkungan umur 60 tahun. Artikel ini menghuraikan aspek morfologi dialek Ulu Terengganu, iaitu beberapa aspek kata dan proses pembentukan kata sebagai pengenalan kepada dialek ini. Seterusnya, perbincangan difokuskan kepada faktor-faktor yang menyebabkan dialek ini semakin pupus. Hasil kajian mendapati bahawa penggunaan dialek Ulu Terengganu dalam kalangan generasi muda semakin berkurangan. Hal ini disebabkan beberapa faktor, seperti penghijrahan golongan muda ke kawasan luar Ulu Terengganu, penghijrahan masuk pekerja asing untuk mencari rezeki di tanah rancangan dan sektor pelancongan di Tasik Kenyir, dan faktor perasaan rendah diri dalam kalangan pengguna dialek ini. Hasil tinjauan awal ini diharap dapat mencetuskan minat terhadap pengkaji-pengkaji lain untuk meneliti aspek-aspek dialek Ulu Terengganu yang lain, seperti fonologi, sintaksis, semantik, dan dialektologi.

Kata kunci: dialek Ulu Terengganu; kepupusan bahasa; proses morfologi; pendokumentasian, warisan bahasa

DOCUMENTATION OF ULU TERENGGANU DIALECT AS A COMMUNICATION MEDIUM: A PRELIMINARY REVIEW ON SOME ASPECTS OF MORPHOLOGY

ABSTRACT

There are three dialect variants used as medium of communication among the Malays of Terengganu. The 'pantai' variant is spoken in almost all areas except in Setiu, Besut and Hulu Terengganu; the Kelantanese variant is spoken in some parts of Setiu and Besut; and the Ulu Terengganu variant is only spoken in the district of Ulu Terengganu. This dialect is currently facing extinction. This article intends to document the preliminary review on factors that contribute towards the unwidely spoken Ulu Terengganu dialect amongst its community members. Data for this article was obtained through interview sessions conducted with five informants. Three women and two men around the age of 60 were interviewed. In the introduction section of this article, explanation is given to some aspects of morphology of the Ulu Terengganu dialect, such as word and word formation process. Next, the factors that contribute towards the extinction of this dialects are discussed. This study shows that the use of Ulu Terengganu dialect among the younger generation is significantly reduced. This is due to several factors, such as outbound migration among the younger group members of the society for occupation purpose and inbound migration of foreign workers who make a living in the area, and as well as the low self-esteem to speak the Ulu Terengganu dialect among its society members. The intend of this preliminary review is that it triggers interest in researchers to study other areas of linguistics, such as phonology, syntax, semantic and dialectology.

Keywords: Ulu Terengganu dialect; endangered language; morphology; documentation; language heritage

PENDAHULUAN

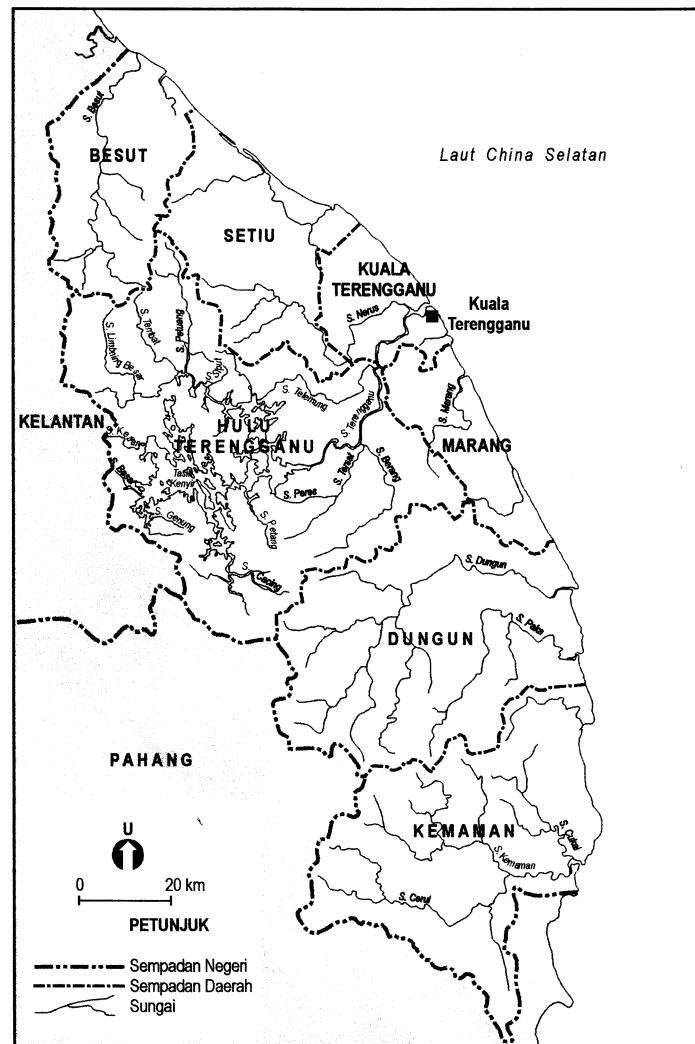
Kajian bahasa Melayu hari ini sudah jauh berbeza jika dibandingkan 50 tahun dahulu. Dalam masa separuh abad, kajian bahasa Melayu terutamanya di Malaysia telah banyak berubah terutamanya, dari segi kaedah, pendekatan dan jumlah penyelidikan. Walau bagaimanapun, jika diteliti, kebanyakan kajian ini lebih banyak tertumpu kepada penulisan tentang bahasa baku, seperti yang pernah dibuat oleh kebanyakan penyelidik tempatan, seperti Abdullah (1974), Arbak (1981), Asmah¹ (1980), Hashim (1987), Nik Safiah (1978) dan ramai lagi. Ini berbeza dengan penyelidikan terhadap dialek-dialek² tempatan sama ada di Semenanjung mahupun di Borneo³. Kebanyakan bahasa-bahasa tempatan, iaitu bahasa-bahasa daerah agak kurang diberi perhatian. Jika adapun, kebanyakan tulisan lebih tertumpu kepada kajian fonetik dan fonologi. Kajian terhadap morfologi, sintaksis dan semantik agak kurang diberi perhatian. Ini boleh dilihat kepada tesis-tesis dan latihan ilmiah yang banyak mengisi perpustakaan institusi-institusi tempatan. Dengan itu, kertas ini bertujuan untuk memberi sedikit gambaran tentang keadaan dialek Melayu terutamanya di Semenanjung, dengan tumpuan kepada dialek Ulu Terengganu.

SKOP KAJIAN

Dialek Ulu Terengganu hanya dituturkan oleh penutur di kawasan Ulu Terengganu sahaja. Sebelum berbincang dengan lebih lanjut, ada baiknya diberikan sedikit latar belakang tentang kawasan penyelidikan.

Ulu Terengganu dari Segi Kawasan

Negeri Terengganu terbahagi kepada tujuh daerah, iaitu Kemaman, Dungun, Marang, Kuala Terengganu, Ulu Terengganu, Setiu dan Besut (Lihat Peta 1). Berbanding daerah-daerah lain, Ulu Terengganu adalah satu-satunya daerah yang tidak berpantai dengan keluasan lebih kurang 30% daripada negeri Terengganu⁴. Oleh kerana daerah ini tidak berpantai, kebanyakan penduduknya menjalankan kegiatan pertanian, seperti bertanam padi, jagung dan sayur-sayuran. Selain itu, terdapat juga penduduk yang menanam kelapa sawit⁵.

RAJAH 1. Negeri Terengganu

Sejak Empangan Kenyir dibuka, pelancongan mula menjadi sumber pendapatan baru kepada masyarakat di Ulu Terengganu, terutamanya kepada anak-anak muda. Selain itu, ramai yang bekerja makan gaji di sektor-sektor kerajaan, seperti di sekolah-sekolah dan badan pentadbiran kerajaan. Pertanian bukan lagi menjadi aktiviti mencari makan yang utama.

Terdapat 3 batang sungai utama yang melalui peta Ulu Terengganu, iaitu Sungai Telemung, Sg. Tersat dan Sg. Berang (Rajah 1). Kesemua sungai ini bertemu dengan Sg. Terengganu dan menjadi jalan utama yang menghubungkan antara Ulu Terengganu, bandar Kuala Berang dan Kuala Terengganu satu masa dahulu (sebelum adanya jalan-jalan yang baik seperti hari ini). Kebanyakan kampung-kampung asal terletak berhampiran dengan sungai atau di sepanjang sungai⁶. Penduduk di kampung-kampung yang terletak di sepanjang ketiga-tiga sungai ini menggunakan dialek Ulu Terengganu. Bahagian-bahagian lain yang terletak dengan sempadan daerah di utara dan selatan lebih mirip kepada bahasa yang bersebelahan dengannya atau variasi Ulu Terengganunya semakin lemah.

TINJAUAN LITERATUR

Kajian tentang Ulu Terengganu sebenarnya masih tidak banyak dilakukan terutamanya kajian terhadap bahasanya. Dalam bahagian ini, sedikit latar belakang bahasa akan dipaparkan untuk memperlihatkan keunikannya.

Ulu Terengganu dari Segi Bahasa⁷

Pada umumnya, bahasa di Terengganu boleh dibahagi kepada tiga kelompok, iaitu Terengganu Pantai, Kelantan dan Ulu Terengganu. Bahasa Terengganu Pantai digunakan sebagai alat komunikasi di semua daerah pesisir pantai, iaitu dari Kemaman sehinggalah sebahagian daerah Setiu; manakala bahasa Kelantan dituturkan di sebahagian lagi daerah Setiu sehinggalah ke Besut. Bahasa Ulu Terengganu hanya dituturkan di daerah Ulu Terengganu.

Hal ini sudah disedari oleh C.C. Brown dan beliau telah mencatat tentangnya sejak tahun 1930-an lagi. Brown (1935: 1) menyatakan:

“It would be misleading to suggest that there is only one dialect of Malay spoken in Trengganu. The specimens of Ulu Trengganu speech which are given at p. 86 reveal a striking dissimilarity, not only in pronunciation but also in diction, to the other specimens given in this book: and in the Besut district the language heard is often that of Kelantan pure and simple....”

Walaupun ada usaha pengumpulan dibuat oleh Brown tetapi data yang dikumpul tidaklah banyak dan menyeluruh⁸. Selain itu, sistem pengumpulan data yang dibuat oleh Brown tidaklah tepat, iaitu tidak menggunakan sistem IPA seperti yang terdapat hari ini. Namun sumbangannya amatlah besar kerana beliau telah mengenal pasti perbezaan di antara ketiga-tiga variasi ini⁹.

Kajian-kajian lain yang pernah dilakukan oleh pengkaji tempatan tentang Ulu Terengganu adalah oleh Abdullah (1977), Naseh (1981) dan Asmah (1985)¹⁰. Abdullah dan Naseh membuat penyelidikan pada peringkat latihan ilmiah. Tulisan mereka hanya tertumpu kepada aspek fonetik dan fonologi Ulu Terengganu. Asmah pula menulis buku tentang susur galur bahasa Melayu. Namun, tulisan tentang dialek Ulu Terengganu yang dibuat oleh Asmah

amatlah terhad. Ini mungkin kerana buku ini membincangkan bermacam-macam ragam dialek lain di Malaysia. Oleh itu, dialek Ulu Terengganu tidak dihuraikan dengan panjang lebar.

Secara ilmiahnya, kajian oleh Abdullah bolehlah dianggap kajian terawal tentang dialek Ulu Terengganu¹¹. Walaupun beliau tidak berpengalaman dalam bidang linguistik tetapi kajian beliau adalah usaha-usaha awal kepada kajian ilmiah selanjutnya oleh sarjana-sarjana yang lain.

Abdullah menumpukan kajiannya kepada aspek fonologi dan leksikal. Beliau mengumpulkan data dari lapan informan yang dikutip dari tiga buah kampung, iaitu Payang Kayu, Baong dan Basong. Beliau telah menyenaraikan 8 bunyi vokal yang terdapat dalam dialek di sini, iaitu [i, ε, æ, a] sebagai vokal depan; [ə] sebagai vokal tengah; dan [u, ɔ, ɒ] sebagai vokal belakang. Beliau juga telah menyenaraikan 19 bunyi konsonan *primary*, iaitu [p, b, t, d, k, ʔ] sebagai konsonan plosif, [s, ʃ, h] sebagai konsonan frikatif, [ç, j] sebagai konsonan afrikat, [l] sebagai konsonan lateral, [m, n, ŋ, ŋ] sebagai konsonan nasal dan [w, y] sebagai konsonan separuh vokal. Selain konsonan *primary* beliau juga menyenaraikan 5 konsonan *sekunder*, iaitu [θ, ð, ʒ, z, x] yang kesemuanya adalah konsonan pinjaman.

Pada tahun 1981, sebuah lagi latihan ilmiah telah dihasilkan oleh Naseh Hassan. Latihan ilmiah ini membicarakan tentang aspek fonologi di salah sebuah mukim di Ulu Terengganu. Mukim yang menjadi tumpuan kajian di sini ialah mukim Jenagor dengan pengkhususan kepada sebuah kampung sahaja, iaitu Kampung Tanjung Baru. Walaupun, Naseh hanya mengutip data beliau dari sebuah kampung sahaja tetapi analisis beliau adalah lebih kemas dan terperinci.

Beliau telah menggunakan dua pendekatan untuk menganalisis bunyi-bunyi yang terdapat di dalam dialek ini. Pertamanya, ialah analisis deskriptif seperti yang digunakan oleh ahli-ahli linguistik struktural; dan keduanya, ialah analisis fitur distingtif, seperti yang digunakan oleh ahli-ahli linguistik transformasi generatif. Naseh menyenaraikan 21 bunyi konsonan yang terdapat di dalam dialek di sini, iaitu [p, b, t, d, k, ʔ, ç, j, s, z, x, ʃ, h, l, m, n, ŋ, w, y] dan terdapat 8 bunyi vokal, iaitu [i, e, ε, ə, a, u, ɔ, ɒ].

Selain itu, beliau menyenaraikan dua jenis diftong, iaitu diftong diagonal dan diftong menegak yang hadir di awal kata dan juga di akhir kata. Diftong diagonal yang dimaksudkan ialah [aɔ] dan [au], manakala diftong vertikal pula ialah [ai, aε, εi, ei, ɔu, ou].

Seterusnya, Naseh membincangkan proses-proses fonologi dialek Jenagor ini. Antara proses fonologi yang dibincangkan ialah proses pengguguran, proses penambahan atau penyisipan, proses penggantian dan proses asimilasi¹².

Pada tahun 1985, Asmah telah menerbitkan *Susur Galur Bahasa Melayu*. Melalui buku ini, beliau telah membincangkan dialek Terengganu dengan tumpuan kepada beberapa subdialek antaranya, dialek Ulu Telemong (ms 281-288), dialek Kuala Terengganu (ms 288-294), dan dialek Ulu Nerus (ms 288-294). Tulisan beliau ini bukanlah kajian yang khusus tentang dialek di Terengganu, sebaliknya hanyalah satu bab yang memperkatakan tentang dialek-dialek di Malaysia.

Dalam tulisan ini, beliau membuat perbandingan aspek fonologi bunyi-bunyi di daerah-daerah yang disebutkan di atas. Daripada perbandingan yang dilakukan, beliau telah menyimpulkan beberapa rumus yang membezakan di antara dialek-dialek berkenaan. Walau bagaimanapun, tulisan yang terdiri daripada 14 halaman ini tidak memadai untuk menghuraikan keseluruhan dialek yang terdapat di negeri Terengganu, mahupun di Ulu Telemong.

Kelemahan yang ketara ialah kurangnya rujukan terhadap kajian-kajian yang pernah dijalankan sebelum ini, seperti oleh Naseh (1981) dan Collins (1983). Beliau tidak menyatakan sama ada data bagi dialek Ulu Telemong itu diambil daripada data Abdullah Junus atau data yang dikumpul oleh beliau sendiri¹³. Hal ini menimbulkan keraguan terhadap kaedah yang digunakan oleh beliau untuk mengumpulkan data berkenaan.

Selain itu, Asmah tidak menyatakan kaedah perlambangan oleh beliau yang digunakan dalam menghuraikan sistem bunyi dialek Ulu Telemong. Menurut beliau, vokal subdialek Ulu Telemong mengandungi tujuh bunyi, iaitu [i, ě, e, ê, a, u, ô]. Dengan itu, sukar untuk ditentukan perbezaan di antara bunyi [ě], [e] dan [ê] yang dimaksudkan oleh beliau. Penggunaan lambang [ô] juga menimbulkan kekeliruan kerana tidak diketahui sama ada lambang tersebut merujuk kepada bunyi [o], [ɔ] atau [ɒ] seperti yang terdapat di dalam data Abdullah.

Kajian yang agak terperinci telah dilakukan oleh Collins pada awal 1980-an. Beliau telah pergi ke lapangan dan mengumpulkan data Ulu Terengganu dari 62 buah kampung yang terletak di sepanjang ketiga-tiga sungai yang disebutkan di atas. Beliau merakamkan perbualan daripada penutur-penutur yang terdiri dari segenap lapisan umur. Kajian beliau ini diterbitkan sebagai sebuah monograf oleh Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia pada 1983. Kajian ini lebih tertumpu kepada aspek tatabunyi dialek Ulu Terengganu. Beliau juga ada menyentuh sedikit beberapa aspek morfosintaksis dialek Ulu Terengganu seperti beberapa aspek imbuhan kata kerja dan kata nama, serta struktur ayat pasifnya.

METODOLOGI

Pengumpulan data tidak dilakukan berpandukan sempadan politik dan ini bersesuaian dengan pendapat Asmah (1980) dan Collins (1985) yang menolak kajian berdasarkan sempadan politik. Dalam hal ini, pengkaji menggunakan kaedah yang digunakan oleh Collins dalam mengumpul data di sini. Pengkaji membuat pengumpulan data dengan menelusuri lembangan Sungai Terengganu. Terdapat 4 batang sungai utama di dalam kawasan Ulu Terengganu ini, iaitu Sungai Telemong, Sungai Terengganu, Sungai Tersat dan Sungai Berang (Lihat Peta 1). Data-data dikumpul dari kampung-kampung yang terletak di sepanjang keempat-empat batang sungai ini.

Walau bagaimanapun, data-data tersebut tidak diambil dari kesemua 62 buah kampung seperti yang dilakukan oleh Collins. Sebaliknya, pengkaji hanya memilih sebuah kampung yang terletak di hulu, tengah dan hilir setiap sungai-sungai berkenaan. Ini kerana kajian ini tidak bertujuan untuk melihat variasi bunyi seperti yang dikaji oleh Collins, tetapi lebih kepada menghuraikan struktur sintaksis di kawasan berkenaan.

Keduanya, pengkaji berpendapat bahawa pemetaan dialek yang dibuat oleh Collins (1983) telah menghuraikan sebahagian besar masalah fonologi yang tidak pernah diketahui sebelum ini¹⁴. Hasil kajian beliau membuktikan bahawa dialek Ulu Terengganu memiliki ciri-ciri leksikal yang tidak banyak berbeza di antara satu kampung dengan kampung yang lain. Ini menunjukkan bahawa kampung-kampung berkenaan memiliki ciri-ciri setempat yang boleh mengaitkan dialek masing-masing sebagai dialek Ulu Terengganu, dan bukan sebaliknya. Dengan itu, pengkaji tidak memerlukan kepada data yang terlalu luas. Memadailah dengan pengumpulan data yang mencukupi dari kampung-kampung yang diselusuri.

Setelah ditentukan kawasan kajian yang ingin dikaji, pengkaji membuat pengumpulan data berdasarkan kaedah yang biasa digunakan oleh pengkaji-pengkaji nahu seperti Bowden (1998), Durie (1985) dan Donohue (1999) dalam mengumpulkan maklumat¹⁵. Pertamanya, dengan menggunakan kaedah rakaman. Melalui kaedah ini, pengkaji merakamkan tiga jenis perbualan, iaitu:

- (i) cerita-cerita rakyat setempat;
- (ii) perbualan tentang kejadian alam, seperti banjir dan kemarau;
- (iii) perbualan tentang pertanian, penternakan dan sebagainya.

Rakaman perbualan ini dikutip daripada orang-orang tua yang berumur 50 tahun ke atas, terutamanya golongan wanita. Ini kerana golongan wanita dianggap tidak banyak dipengaruhi oleh unsur-unsur luaran berbanding golongan lelaki. Hal ini terjadi kerana golongan wanita dikatakan kurang berpendidikan dan jarang keluar dari kawasan tempat mereka tinggal berbanding golongan lelaki (Ajid, 1977; Collins, 1983). Selain rakaman perbualan, pengkaji juga akan menggunakan bahan-bahan kajian yang pernah dikumpulkan oleh pengkaji-pengkaji di atas untuk tujuan rujukan dan semakan.

Perbualan-perbualan ini kemudiannya akan ditranskripsi dan ditransliterasi untuk tujuan analisis. Dalam hal ini, pengkaji akan menggunakan pendekatan eklektik seperti yang dilakukan oleh Durie (1985), Bowden (1998), dan Donohue (1999). Pendekatan ini tidak mementingkan kepada penghuraian data berdasarkan sesuatu teori yang tertentu (*theory-neutral*)¹⁶ dan tidak bertujuan mempertahankan mana-mana teori linguistik. Sebaliknya, kajian ini bertujuan untuk menghuraikan data berkenaan dengan kata secara sepintas lalu agar data ini dapat dijadikan panduan untuk tujuan penyelidikan yang akan datang oleh sarjana-sarjana lain, seperti yang dinyatakan oleh Bowden:

“...This grammar , then, needs to remain useful to readers not just now, but for quite a long time into the future. The value of largely ‘theory-neutral’ description is probably self-evident to anyone who has attempted to use grammars as ‘young’ as twenty or so years old that were written within theory-specific frameworks that were popular at the time they were written but which have since been superseded by new theoretical frameworks. Such descriptions are often quite impenetrable to those who were not trained within the relevant theory at the time.”

Walaupun, tiada sebarang pendekatan digunakan untuk menganalisis dialek ini, pengkaji akan tetap menggunakan konsep-konsep yang sering digunakan oleh ahli-ahli linguistik di dalam menganalisis dan mentafsir ilmu morfologi.

DAPATAN

Aspek Morfologi dalam dialek Ulu Terengganu

Apabila berbincang tentang aspek morfologi, haruslah jelas terhadap beberapa perkara. Antara perkara yang perlu jelas ialah konsep-konsep yang diguna pakai untuk bidang ini seperti kata, leksem dan morfem.

Kata

Konsep 'kata' mempunyai pengertian yang terlalu luas. Secara umumnya, kata merupakan unit terkecil yang bermakna yang boleh berdiri sendiri. Contohnya, /ɣim:a/ 'harimau', /tanaŋ/ 'tanam', /mitoʔ/ 'minta' merupakan unit-unit bermakna terkecil yang boleh berdiri sendiri dan berpotensi membentuk entiti yang lebih besar (iaitu, frasa dan klausa)¹⁷. Unit-unit ini boleh berdiri sendiri jika dibina ayat-ayat tanya, seperti berikut :

- (1a) S: gap:ɔ tuʔ
apa itu
- J: ɣim:a
harimau
- (1b) S: buaʔ gap:ɔ tuʔ
buat apa tu
- J: t:anaŋ
bertanam

Kedua-dua jawapan yang diberikan di atas adalah bentuk bermakna yang terkecil. Ia boleh berdiri sebagai ayat yang sempurna walaupun dalam bentuk tunggal. Ini berbeza dengan sesetengah unit yang memerlukan unit-unit lain untuk berdiri, contohnya bentuk seperti /ka/ 'kah' dan /lɛ/ 'lah' yang kedua-duanya merupakan partikel. Kedua-dua bentuk ini memerlukan unit lain yang boleh berdiri sendiri untuk berfungsi, contohnya seperti /gitulɛ/ 'begitulah' dan /mal:an̩ka/ 'malamkah.'

Walaupun bagaimanapun, terdapat juga bentuk-bentuk lain seperti *larian*, *berlari*, *melarikan* yang juga terangkum di dalam pengertian di atas, iaitu unit fungsian terkecil yang membentuk satu makna. Ini menjadi masalah kepada penghuraian terhadap konsep kata tadi.

Jika diteliti perkataan-perkataan seperti *larian*, *berlari*, *melarikan*, kesemuanya mempunyai satu entiti yang serupa iaitu ia dibentuk oleh dasar kata *lari*. Untuk itu, kedua-dua kategori kata yang disebut di atas haruslah diberi tafsiran yang berbeza. Kata dasar yang boleh menghasilkan bentuk-bentuk lain daripada bentuk dasarnya, contohnya *lari* menerbitkan bentuk-bentuk seperti *larian*, *berlari*, *melarikan* disebut sebagai leksem (Katamba, 1993). Manakala, mana-mana unit fungsian yang bermakna yang boleh berdiri sendiri dikekalkan takrifnya sebagai kata.

Dengan mengambil contoh yang dinyatakan, iaitu *larian*, *berlari* dan *melarikan*, didapati bahawa terdapat unsur tambahan kepada perkataan *lari* tersebut dan setiap tambahan itu memberi makna yang berbeza kepada kata *lari*. Di sini, disedari bahawa bentuk-bentuk seperti ...-an, ber-... dan me-...-kan mengandungi makna yang tersendiri kerana setiap satunya membawa makna yang berbeza apabila bergabung dengan leksem *lari*.

Leksem

Pada hakikatnya, leksem juga merupakan kata. Walau bagaimanapun, istilah ‘leksem’ digunakan secara khusus untuk merujuk kepada ‘kata’ yang menjadi entri di dalam kamus. Dengan kata lain, leksem adalah unit minimal yang memfokus kepada aspek semantik sesuatu bahasa berbanding dengan ‘kata’ yang tertumpu kepada tahap ortografi/ fonologikal, gramatikal dan leksikal. Jadi, leksem berfungsi membincangkan kosa kata sesuatu bahasa¹⁸ (Crystal, 1991). Contohnya:

[makaŋ] _{KK}	‘memamah serta menelan’
[hume] _{KN}	‘sawah padi’
[die] _{KN}	‘gantinama ketiga’

Dalam contoh di atas¹⁹, leksem ditanda kehadirannya dengan kurung siku [...], manakala simbol KK dan KN di luar kurungan tersebut memberi maksud golongan bagi setiap kata di atas, misalnya leksem ‘makaŋ’ adalah kata kerja yang membawa makna ‘memamah serta menelan’; ‘hume’ adalah kata nama yang bererti ‘sawah padi’; dan ‘die’ tergolong ke dalam kata nama yang merupakan ‘gelaran diri ketiga’. Kata-kata yang disenaraikan di atas adalah antara leksem dalam dialek Ulu Terengganu yang mengandungi makna seperti yang dinyatakan²⁰.

Morfem

Satu lagi konsep yang perlu diberi pernekanan ialah morfem. Oleh kerana konsep kata adalah terlalu umum, adalah sukar untuk ahli linguistik membuat analisis terperinci terhadap unsur-unsur yang membentuk kata. Ini kerana kata itu sendiri dibentuk oleh entiti-entiti yang lebih kecil. Contohnya, perkataan ‘permainan’ dibentuk oleh tiga morfem, iaitu awalan ‘per-’, kata kerja ‘main’ dan akhiran ‘-an’. Ketiga-tiga unit ini mendokong makna tersendiri. Dalam contoh di atas, kata tersebut adalah unit yang dibentuk oleh beberapa entiti yang terdiri daripada akar dan imbuhan.

PENGGOLONGAN KATA

Dalam membincangkan penggolongan kata, pengkaji akan berpandu kepada tulisan-tulisan oleh Uhlenbeck (1978) dan van Minde (1997). Menurut Uhlenbeck (1978), matlamat kajian penggolongan kata adalah untuk menentukan:

- (1) hubung kaitan yang wujud antara ciri-ciri sesuatu bentuk kata dengan ciri-ciri sesuatu makna kata, sama ada ia melibatkan atau tidak melibatkan perbezaan valens²¹;
- (2) hubung kaitan antara fenomena valens dan ciri-ciri sesuatu makna kata, jika tiada sebarang perbezaan pada bentuk fonemiknya.

Dalam hal ini, penggolongan kata dialek Ulu Terengganu secara kasarnya akan dibahagikan kepada dua, iaitu perbincangan tentang (i) kelas terbuka dan (ii) kelas tertutup²². Kelas terbuka merujuk kepada kelompok kata yang boleh berdiri sendiri, iaitu golongan (i) kata nama dan (ii)

kata kerja. Manakala kelas tertutup pula merujuk kepada kelompok kata yang tidak boleh berdiri sendiri, seperti kata sendi, kata partikel dan banyak lagi yang dinamakan juga sebagai kata tugas oleh kebanyakan buku-buku nahu preskriptif.

Secara umumnya, perbincangan tentang golongan kata akan membincangkan aspek-aspek yang lazim dibincangkan oleh pengkaji-pengkaji bahasa, iaitu kata nama, kata kerja dan kata tugas, seperti kata adverba, kata preposisi, kata bantu, kata nafi dan kata hubung.

Kata Nama

Secara tradisinya, kata nama sering ditafsir sebagai unsur yang menamakan orang, tempat, benda atau konsep. Walau bagaimanapun, jika dikaji dari segi peranan sintaksisnya, kata nama berfungsi sebagai argumen kepada kata kerja, dan ia akan menduduki tempat yang khusus di dalam ayat, iaitu sebagai subjek atau objek. Contohnya:

- (2) ^hile suŋ:a tətɔʔ ʔakiʔ bulo^wh
 hilir sungai terletak rakit buluh
 ‘Rakit buluh terletak di hilir sungai.’
- (3) kasuʔ ni taʔ də ʒamaŋ dulu^w siniŋ
 kasut ini tak ada zaman dulu di sini
 ‘Kasut seperti ini tiada pada zaman dulu di sini.’

Dalam ayat (2) dan (3) [ʔakiʔ bulo^wh] dan [kasuʔ ni] adalah subjek kepada kedua-dua ayat. Manakala [^hile suŋ:a] pula merupakan objek kepada kata kerja ‘terletak’ dalam ayat (2).

Kata Kerja

Kata kerja adalah unsur yang menyatakan kelakuan atau perbuatan. Jika dilihat daripada aspek semantik, kata kerja berperanan dalam menentukan struktur argumen sesuatu klausa atau ayat. Kata kerja boleh dibahagikan kepada bentuk transitif dan intransitif. Bentuk transitif akan mengambil argumen khusus, contohnya:

- (4) səčaye tu maʔne kite ʔauʔ lidi
 satu-cara itu makna kita raut lidi
 ‘Satu cara lagi, kita raut lidi’
- (5) die tahan ʒəyaʔ
 ‘Dia tahan jerat’

Kata kerja ‘raut’ mengambil kata nama ‘lidi’ sebagai argumennya, manakala kata ‘tahan’ mengambil kata nama ‘jerat’ sebagai argumen. Kata kerja intransitif pula boleh hadir tanpa sebarang argumen, contohnya:

(6) die kənə ǰε?
‘Dia kena periksa’

(7) die poŋ taulah
‘Dia pun tahulah’

Dalam contoh (6) dan (7), kedua-dua ayat tersebut merupakan ayat intransitif dengan kata kerja intransitif, iaitu [ǰε?] ‘periksa’ dan [taulah] ‘tahu’. Struktur argumen yang wujud hanyalah ‘pelaku’ atau ‘agen’ dan perbuatan tersebut tidak mempunyai argumen di bahagian predikatnya.

Kata Tugas

Unsur yang mewakili kata tugas tergolong ke dalam kelas tertutup. Ini kerana kata tugas biasanya tidak dapat digunakan untuk menerbitkan kata baru dan jumlahnya tidaklah sebanyak kata-kata yang tergolong ke dalam kelas terbuka.

Kata Adverba

Adverba adalah istilah yang jarang digunakan di dalam penulisan bahasa Melayu di Malaysia. Kebanyakan penahu di Malaysia tidak percaya tentang kewujudan kata adverba sebagai salah satu unsur di dalam ayat-ayat bahasa Melayu kecuali Asmah yang menulis dengan agak terperinci tentang adverba²³.

Kata adverba biasanya berfungsi untuk menjelaskan keadaan sesuatu kata kerja, misalnya ‘Dia berjalan dengan agak perlahan’. Di dalam ayat ini, frasa ‘dengan agak perlahan’ merupakan keadaan yang menerangkan perbuatan ‘berjalan’. Kata adverba boleh dikelaskan kepada beberapa kelompok seperti kata adverba keadaan, kata adverba masa, kata adverba tempat dan beberapa lagi²⁴.

Terdapat beberapa contoh, adverba di dalam dialek Ulu Terengganu seperti adverba masa [masə dulo] dalam ayat:

(8) die p:aka? masə dulo
dia berpakat masa dulu
‘Dia berpakat pada masa dulu’

Kata Preposisi

Kata preposisi juga dikenali sebagai sendinama. Di dalam bahasa Melayu, kedudukan kata preposisi adalah mendahului kata nama dan gabungan ini membentuk satu konstituen yang dikenali sebagai frasa preposisi. Frasa preposisi berfungsi untuk menandakan tempat, arah, sumber atau milikan. Contohnya:

(9) [ssini] ‘di sini’, contohnya dalam ayat:

ape sake? poŋ ssinile
apa sakit PRT di sini-PRT
‘Sakit apapun, di sinilah’

(10) [ŋaŋ taŋaŋ] ‘dengan tangan’, seperti dalam ayat:

kito iga? ŋaŋ taŋaŋ
kita tangkap dengan tangan
‘Kita tangkap dengan tangan’

Daripada contoh (9), didapati bahawa bentuk preposisi ‘di’ kelihatan seperti tidak wujud. Walau bagaimanapun, jika diamati akan disedari bahawa preposisi ‘di’ ini mempunyai sifat pseudo-awalan. Ini menyebabkan bunyi tersebut digugurkan. Kewujudannya ditandakan dengan bentuk tekanan atau kepanjangan pada bunyi frikatif [s].

Kata Nafi

Kata nafi digunakan untuk menidakkan sesuatu keadaan, perbuatan atau kejadian. Terdapat beberapa bentuk kata nafi di dalam dialek Ulu Terengganu yang diperolehi, iaitu:

[taʔ]
[dɔʔ]
[taʔ dɔʔ]
[bukaŋ]

Kata Hubung

Kata hubung merupakan unsur yang menghubungkan dua konstituen yang terdiri daripada frasa atau ayat yang setaraf. Antara kata hubung yang ditemui di dalam dialek Ulu Terengganu adalah:

(i) [daŋ] ‘dan’

seperti dalam ayat berikut:

jaŋ m:ayəŋ byapə puloh aʒə gaʒi ʒamaŋ ayi tu. daŋ bəyeh byapə səgatan
jam kelmarin berapa puluh saja gaʒi zaman hari itu dan beras berapa segantang
'Masa dulu gaʒi beberapa puluh sahaja dan harga beras berapa segantang'

(ii) [tapi] tetapi

seperti dalam:

ʒə bəso doh masə ʒəpəŋ tapi doʔ kawəŋ lagilah masə ʒəpəŋ tu
dia besar dah masa jepun tetapi tidak kahwin lagi-PAR masa jepun itu 'Dia sudah besar
semasa zaman Jepun tetapi belum berkahwin lagi semasa zaman itu'

PEMBENTUKAN KATA

Dialek Ulu Terengganu merupakan salah satu variasi bahasa Melayu yang sistem morfologinya tidak bersifat infleksi. Sebaliknya, ia merupakan bahasa yang bersifat derivasi²⁵. Ini bersamaan dengan dengan dialek Aceh Utara. Menurut Durie (1987: 29), bahasa Aceh juga bukanlah bahasa yang mempunyai sistem morfologi infleksi, sebaliknya sistem morfologinya bersifat derivasi. Ini berbeza dengan bahasa-bahasa lain di dunia yang mempunyai kedua-dua sistem morfologi di atas, contohnya bahasa Inggeris. Di dalam bahasa Inggeris, perkataan seperti 'running' terdiri daripada kata 'run' *lari* dan penanda kala kini '-ing' (yang bukan merupakan representasi dari leksem 'run'). Penanda '-ing' ini telah mengubah makna yang terkandung pada kata 'run' dengan memberi makna baru, iaitu 'perbuatan berlari yang sedang terjadi pada masa ia diujarkan.'

Aspek pembentukan kata merupakan kajian terhadap proses membentuk kata-kata baru dengan menggunakan kata-kata yang sedia ada. Proses membentuk kata-kata baru ini boleh dilakukan dengan menggabungkan antara satu kata dengan kata yang lain seperti kata majmuk (*compounding word*), menggabungkan antara satu kata dengan bentuk-bentuk terikat seperti imbuhan (*affix*), atau menggandakan sesuatu kata dalam sesuatu bahasa tersebut yang dikenali juga sebagai reduplikasi.

Pemajmukan

Pemajmukan adalah salah satu cara untuk membina perkataan-perkataan baru, iaitu dengan menggabungkan dua atau lebih kata membentuk satu unit morfologi (Marchand, 1969; Adams, 1979). Contohnya:

/kapa təybaŋ/	kapal terbang
/toʔ kəyɔh/	ketua
/toʔ kiye/	ketua kampung
/yumpɔh taŋgə/	rumahtangga

Dalam contoh-contoh yang dipaparkan, didapati kata-kata yang terdapat di dalam kurung sendeng merujuk kepada satu makna yang khusus dan kata-kata majmuk ini tidak boleh disisipkan dengan unsur-unsur lain, misalnya:

- */kapal yang terbang/
- */tok ketua kerah/
- */rumah dan tangga/

kerana ini akan menimbulkan struktur yang janggal seperti contoh yang bertanda asterisks (*).

Pengimbuhan

Imbuhan adalah aspek yang lazim dibincangkan dalam penghuraian tatabahasa sesuatu bahasa. Menurut Nik Safiah (1989), imbuhan adalah unit-unit bahasa tertentu yang ditambahkan pada bentuk-bentuk lain yang menyebabkan perubahan makna nahunya. Tafsiran seperti ini agak umum dan sukar difahami. Pada hakikatnya, imbuhan adalah sejenis morfem terikat yang memerlukan unit lain untuk berfungsi. Dengan kata lain, imbuhan adalah morfem terikat yang ditambahkan kepada morfem bebas untuk membentuk satu kata baru. Imbuhan merupakan unsur yang boleh berfungsi sebagai pengubah dan penetap golongan²⁶.

Dalam dialek Ulu Terengganu, jumlah imbuhan yang ditemui tidaklah sebanyak yang terdapat di dalam bahasa Melayu baku. Ini mengesahkan lagi pernyataan yang dibuat oleh Collins (1980,1983), iaitu jumlah imbuhan dalam dialek Terengganu agak kecil kalau dibandingkan dengan sistem imbuhan Bahasa Malaysia²⁷. Antara contoh proses pengimbuhan yang boleh dipaparkan di sini adalah seperti berikut:

/p:apa/	menyampai
/ʃ:alaŋ/	berjalan
/č:akaʔ/	bercakap
/məniɡə/	berniaga
/məniŋuʔ/	menengok
/kəʔadaʔaŋ/	keadaan
/bəʔaru ^w ʔ/	berhanyut

Tiga contoh terawal menunjukkan keadaan yang lazim berlaku kepada imbuhan yang digunakan di Pantai Timur, iaitu berlaku penyesuaian fonetik yang menyebabkan imbuhan /me-/ dan /ber-/ disesuaikan mengikut bunyi pertama kata dasar. Walau bagaimanapun, terdapat juga /meN-/ yang muncul di dalam pertuturan tetapi kekerapannya agak terhad. Begitu juga dengan bentuk imbuhan yang lain seperti /ke-...-an/ dan /ber-/. Kesemua imbuhan ini akan dibincangkan secara terperinci di dalam bab pembentukan kata.

Reduplikasi

Proses reduplikasi adalah antara proses yang lazim terdapat di dalam kebanyakan bahasa di dunia dan biasanya ia berperanan untuk menunjukkan unsur yang banyak atau pengulangan. Melalui proses ini, sesuatu unit kata itu akan diulang sama ada sebahagian atau keseluruhan unsur kata tersebut. Contoh-contoh yang boleh dipetik ialah:

/jəʔəŋ-jəʔəŋ/	jarang-jarang
/anəʔ-anəʔ/	anak-anak
/deʔəh-deʔəh/	daerah-daerah
/baʔu-baʔu/	baru-baru

Collins (1983) menyatakan bahawa penggandaan jenis ini membawa erti ‘superlatif’ (amat benar). Walaupun beliau menyatakan bahawa penggandaan ini agak umum tetapi penggandaan inilah yang paling jelas dan banyak terdapat di dalam data yang dikumpulkan oleh pengkaji. Sebaliknya, jenis reduplikasi yang terjadi akibat penyesuaian fonetik tidak ditemui oleh pengkaji²⁸.

PERBINCANGAN

Kepupusan Dialek Ulu Terengganu

Hari ini, dialek Ulu Terengganu telah mula mengalami kepupusan. Kepupusan di sini bermaksud bahasa ini telah mengalami pengurangan jumlah pengguna dan semakin hilang dari pertuturan harian masyarakat setempat. Terdapat beberapa faktor yang menyebabkan berlakunya kepupusan ini.

Penghijrahan

Faktor pertamanya ialah berlaku penghijrahan (Dalby, 2002). Penghijrahan ini boleh di lihat dari dua aspek, iaitu penghijrahan masyarakat setempat ke luar dari kawasan tersebut; dan penghijrahan orang luar ke dalam kawasan tersebut. Penghijrahan penduduk tempatan adalah disebabkan mencari peluang pekerjaan atau mencari kehidupan yang lebih baik. Ini secara tidak langsung mengurangkan jumlah penutur sedia ada. Kebanyakan mereka yang berhijrah terdiri daripada anak-anak muda yang merupakan penyambung warisan bahasa tersebut. Apabila berlaku penghijrahan, secara tidak langsung mereka telah menyetepikan penggunaan bahasa ini. Akhirnya, bahasa ini mula dilupakan. Jika usaha pendokumentasian tidak dilakukan, bahasa ini akan terus diketepikan dan tidak akan diketahui oleh generasi akan datang. Maka hilanglah satu dialek dari peta bahasa dunia amnya, dan Malaysia khususnya.

Secara teorinya, satu bahasa akan pupus bagi setiap dua minggu; dan hanya separuh daripada 5,000 bahasa yang dituturkan di seluruh dunia pada hari ini dijangka akan tinggal pada akhir abad ini (Dalby, 2002). Perangkaan ini agak menggerunkan²⁹.

Kemasukan orang luar juga mengakibatkan kepupusan bahasa setempat. Dalam hal ini, kebanyakan kawasan-kawasan yang dibangunkan oleh FELDA telah menarik ramai penduduk dari luar kawasan Ulu Terengganu untuk tinggal dan menetap di situ, misalnya orang-orang dari Kelantan, Pahang, Johor dan lain-lain yang berhijrah dan membentuk komuniti baru. Mereka membentuk satu bahasa lain yang boleh digunakan untuk berhubung sesama mereka. Variasi ini juga digunakan untuk berhubung dengan penduduk setempat. Ladang-ladang sawit itu pula dikerjakan oleh pendatang-pendatang asing dari luar negara, seperti Indonesia, Thailand, India dan sebagainya. Ini menambah lagi kerencaman komunikasi yang sedia ada.

Sikap

Faktor seterusnya melibatkan sikap generasi muda di Ulu Terengganu itu sendiri yang tidak mahu menggunakan bahasa ini apabila berkomunikasi dengan generasi yang lebih tua. Ini berlaku disebabkan rasa rendah diri. Masyarakat Ulu Terengganu sering dianggap sebagai masyarakat terpencil di Terengganu. Kelainan bahasa mereka berbanding Terengganu Pantai menyebabkan mereka semakin asing. Sesuatu yang dikaitkan dengan Ulu Terengganu sering dianggap sebagai 'eksotik', misalnya cara berpakaian dan warna-warna yang menjadi kegemaran penduduk di sini. Ini menyebabkan generasi muda mula beralih menggunakan bahasa Terengganu Pantai sebagai alat komunikasi utama³⁰. Secara tidak langsung, ini menghakis penggunaan dialek ini.

Seterusnya, kurangnya kepentingan bahasa tempatan dalam menyatakan konsep-konsep baru menjadikan penuturnya berkomunikasi menggunakan bahasa lain yang dianggap lebih berwibawa. Seperti yang dinyatakan di atas, pekerjaan asal penduduk setempat ialah bertani. Oleh itu, bolehlah diramal bahawa banyak istilah pertanian yang mengisi kehidupan para petani ini. Namun, setelah sektor pelancongan berkembang, keperluan kepada satu bahasa baru menjadikan bahasa pertama kurang penting. Oleh kerana ramai anak muda yang terlibat dalam sektor-sektor baru selain pertanian menjadikan bahasa asal terpinggir.

Usaha Mengkhazanahkan Warisan Bahasa Melayu

Usaha menjaga warisan ini bukanlah tugas orang-perorangan atau badan-badan tertentu. Sebaliknya, usaha ini melibatkan semua pihak, tidak kira kelompok penutur dialek itu sendiri, penyelidik atau sarjana-sarjana yang bertugas mendokumentasi bahasa atau dialek dan tidak kurang juga kerajaan. Kesemua usaha ini harus digembleng untuk memastikan bahasa ini terpelihara dan diwarisi oleh generasi akan datang.

Pada hakikatnya, masyarakat berperanan dalam mempertahankan bahasa ibunda masing-masing. Selagi sesuatu bahasa itu menjadi wahana komunikasi, selagi itulah bahasa itu akan terus hidup. Sebaliknya, apabila bahasa itu ditinggalkan, maka ia akan luput dari ingatan kelompok masyarakat tersebut. Hanya melalui penggunaan berterusan sahaja akan menjamin bahasa ini untuk terus hidup. Ini bermakna masyarakat itu sendiri berperanan untuk menentukan hidup atau matinya warisan mereka ini. Hal ini turut dibincangkan oleh Rahilah et al. (2016) tentang bahasa Chetti di Melaka dan Sa'adiah (2014) tentang bahasa orang Asli Che Wong di Kuala Gandah, Pahang. Hal ini jugalah yang ditekankan oleh Dalby (2002) apabila membincangkan kepupusan bahasa Hawaii. Memetik kata-kata beliau, "...*In two centuries,*

Hawaiian has come to the point of disappearance. This development took place alongside the loss of Hawaiian political independence, the loss of culture, the loss of the natural environment, and – equally significant for our future – the loss of knowledge of what the local environment has to offer.” Ini bersesuaian dengan firman Allah yang berbunyi, “Aku tidak akan mengubah nasib sesuatu kaum melainkan mereka mengubah nasib mereka sendiri”.

Seterusnya, pengkaji-pengkaji bahasa hari ini seharusnya memanfaatkan kepakaran masing-masing untuk meneliti dan menyelidik semua bahasa yang ada secara saksama dan tidak menumpukan perhatian kepada satu bahasa sahaja. Hari ini dilihat bahasa Melayu baku menjadi semakin mantap kerana adanya usaha berterusan untuk menyelidik dan membincangkannya. Seharusnya usaha ini juga diteruskan kepada bahasa Melayu yang digunakan oleh masyarakat di Malaysia. Terdapat berpuluh-puluh lagi bahasa di Malaysia yang belum dikaji dengan mendalam atau dibuat sebarang catatan. Ini semua menanti usaha penyelidik-penyelidik bahasa tempatan untuk meneruskan usaha pendokumentasian agar bahasa itu terus diwarisi oleh generasi baru.

Dalam banyak hal, penyelidik-penyelidik dari Eropah, Amerika dan Australia lebih bersungguh-sungguh mendokumentasikan bahasa-bahasa Austronesia³¹ ini berbanding penyelidik tempatan. Lihat sahajalah rekod-rekod penulisan tentang bahasa Melayu yang telah dikaji sejak berabad-abad. Seharusnya dapat dipelajari tradisi penyelidikan seperti yang dilakukan oleh mereka dengan tidak mengabaikan mana-mana bahasa demi kepentingan generasi berikutnya.

Selama ini, dimaklumi bahawa peranan kerajaan sebelum ini dalam membantu usaha penyelidikan bahasa amatlah kurang berbanding bidang-bidang lain, seperti sains, teknologi dan ekonomi. Ini kerana usaha-usaha pendokumentasian bahasa bukanlah suatu usaha yang boleh memberi pulangan kepada kerajaan. Oleh sebab itu, dilihat kurangnya pembiayaan dibuat oleh badan-badan kerajaan³² sementara lagi pihak swasta untuk membantu penyelidikan yang berkaitan dengan bahasa ini.

Namun begitu, dengan tertubuhnya Jabatan Warisan Negara pada 1 Mac 2006 telah memberi harapan baru kepada penyelidik-penyelidik bahasa untuk meneruskan kerja-kerja pendokumentasian bahasa ini. Dalam hal ini, dana dan tajaan penyelidikan memainkan peranan yang penting dalam usaha pendokumentasian bahasa. Tanpa dana atau bantuan oleh kerajaan, usaha ini tidak akan dapat diteruskan.

KESIMPULAN

Jika diteliti dengan lebih mendalam, ada banyak lagi faktor yang menjadi penyebab kepada kepupusan dialek Ulu Terengganu khususnya, dan mungkin banyak lagi dialek Melayu lain, sama ada di Semenanjung mahupun di Borneo. Hal ini jika tidak ditangani dengan segera dan betul akan menyebabkan hilangnya khazanah yang tidak ternilai. Kepupusan bahasa boleh menyebabkan pupusnya budaya dan ilmu pengetahuan dalam bidang-bidang tertentu.

Apa-apapun, semua ini berbalik kepada sikap penutur itu sendiri. Jika sesuatu bahasa itu terus digunakan sebagai alat komunikasi sesama penutur dalam masyarakat tersebut, maka bahasa itu akan terus bertahan. Namun begitu, jika sesuatu bahasa itu tidak lagi menjadi wahana komunikasi sesuatu masyarakat penutur, maka ia akan hilang ditelan zaman. Tiada siapa boleh

disalahkan dalam hal ini. Tugas ahli linguistik hanyalah sekadar mendokumentasikan sesuatu bahasa supaya ia boleh dijadikan rujukan dan kajian pada masa hadapan.

---

¹ Dalam hal ini, penyelidikan Asmah tidak terhad kepada bahasa Melayu baku sahaja tetapi juga meliputi kajian-kajian terhadap dialek tempatan. Lihat juga Asmah (1983, 1985) dan banyak lagi.

² Di sini istilah dialek dan bahasa digunakan secara bervariasi. Pada hakikatnya, dialek dan bahasa adalah dua unsur yang sama dengan sedikit pengkhususan. Lihat Dalby (2002).

³ Kajian terhadap bahasa-bahasa Borneo lebih banyak diteliti jika dibandingkan dengan bahasa-bahasa tempatan di Semenanjung. Itupun, kebanyakannya dilakukan oleh sarjana-sarjana luar seperti dari Australia, Amerika dan Eropah.

⁴ Daerah ini merupakan daerah yang paling luas jika dibandingkan dengan daerah-daerah lain. Walau bagaimanapun, tanahnya tidak banyak dihuni kerana diliputi Banjaran Titiwangsa dan pembinaan empangan Kenyir menyebabkan banyak kampung ditinggalkan.

⁵ Ini diperkenalkan oleh kerajaan setelah beberapa kawasan dijadikan tanah rancangan FELDA.

⁶ Kebanyakan sungai-sungai di Ulu Terengganu hari ini tidak lagi berfungsi sebagai jalan perhubungan kerana menjadi semakin tohor dan terhakis.

⁷ Data Ulu Terengganu hanya dimasukkan pada bahagian lampiran dan tidak akan dibahaskan secara terperinci. Penulis mengucapkan terima kasih kepada Prof. Collins kerana membenarkan penulis menggunakan data yang pernah dikumpulkan oleh beliau.

⁸ Beberapa orang pencatat yang lain juga ada membuat catatan tentang dialek Terengganu, seperti Clifford dan Swettenham (1894) dan McKerron (1931). Walau bagaimanapun, catatan mereka tidaklah membincangkan keseluruhan negeri Terengganu.

⁹ Collins dan Naseh (1981), Collins (1983) telah membincangkan dengan panjang lebar tulisan oleh Brown. Sila lihat Collins.

¹⁰ Harus dicatatkan di sini bahawa tulisan Asmah banyak bergantung kepada data yang dikumpul oleh Abdullah dan tulisannya hanya menyentuh sepintas lalu tentang sistem vokal dan konsonan dialek Ulu Terengganu. Selain itu, beliau membandingkan beberapa diksi yang berbeza di antara dialek Terengganu Pantai dengan dialek Ulu Terengganu.

¹¹ Jika diambil kira kenyataan oleh Collins (1983, 1996), secara tidak langsung tulisan oleh C. C. Brown (1935) tidak boleh dianggap sebagai kajian ilmiah. Sebaliknya, tulisan beliau hanyalah catatan perbualan dan datanya tidak dikumpul mengikut kaedah-kaedah penyelidikan tertentu. Ini dipersetujui juga oleh Abdullah (1977) dan Naseh (1981).

¹² Pengkaji tidak akan mengulas atau membincangkan aspek-aspek fonologi ini dengan panjang lebar kerana kajian yang ingin dijalankan oleh pengkaji lebih tertumpu kepada aspek morfosintaksis.

¹³ Pengkaji berandaian bahawa data Asmah diambil dari Abdullah Junus kerana beliau tidak menyatakan kawasan kampung yang data itu dikumpul. Ini berbeza dengan data dialek Kuala Terengganu dan Ulu Nerus yang dinyatakan nama-nama kampung yang terlibat (Lihat Asmah, 1985: 281-294).

¹⁴ Kajian ini tidak akan membahaskan aspek fonetik dan fonologi di dalam bab tertentu seperti yang dilakukan oleh pengkaji-pengkaji seperti Bowden (1998), Dol (1996), Donohue (1999) dll di dalam tesis mereka. Pengkaji akan menggunakan kajian oleh Collins (1983) sebagai rujukan kerana kajian beliau adalah terperinci.

¹⁵ Collins (1983) juga menggunakan teknik yang sama dengan pengkaji-pengkaji yang dinyatakan di atas.

¹⁶ Istilah ini digunakan oleh Bowden (1998) untuk menunjukkan penghuraian data tanpa bergantung kepada teori-teori linguistik yang tertentu.

¹⁷ Bloomfield memberikan tafsiran 'kata' sebagai 'bentuk bebas yang minimal' (minimal free form) dengan kata lain, unit terkecil yang boleh berdiri sendiri sebagai satu ujaran (the smallest unit which may be spoken alone). Tafsiran oleh Bloomfield ini boleh diguna pakai dalam kajian ini.

¹⁸ Lihat juga tulisan-tulisan oleh Lyons (1977) dan Matthews (1974).

¹⁹ Makna-makna yang digunakan di dalam contoh di atas diambil dari kamus-kamus bahasa Melayu seperti *Kamus Dewan*, *Kamus Besar Utusan* dan *Kamus Besar Indonesia*.

²⁰ Walaupun Malaysia mempunyai puluhan, malah ratusan dialek, namun sehingga kini tidak banyak kamus dialek yang diterbitkan. Walau bagaimanapun, terdapat usaha yang dijalankan oleh Dewan Bahasa dan Pustaka untuk membukukan kamus dialek pada ketika ini.

²¹ Pengkaji menggunakan istilah 'valens' yang disesuaikan daripada istilah asalnya 'valence'. 'Valens' bermaksud 'bilangan klausa yang berbeza-beza yang boleh diambil oleh sesuatu kata'.

²² Kruspe yang menulis disertasi tentang dialek Semelai telah menyenaraikan beberapa kriteria yang membezakan di antara 'kelas terbuka' dan 'kelas tertutup'. Untuk bacaan lanjut, sila rujuk Kruspe (1999).

²³Asmah menghuraikan tentang adverba dengan agak terperinci di dalam bukunya, *Nahu Melayu Mutakhir*. Walau bagaimanapun, buku nahu yang ditulis oleh Nik Safiah, Asraf, Lutfi dan ramai lagi tidak ada menyebut tentang kata adverba.

²⁴ Asmah (1986) menamakan beberapa lagi bentuk kata adverba seperti adverba gaya, adverba perhinggaaan, adverba jarak, adverba ukuran dan adverba ketidaktentuan.

²⁵ Istilah infleksi dan derivasi digunakan bagi menghuraikan sifat morfologi sesuatu bahasa. Istilah ini diambil dari istilah asalnya iaitu ‘inflectional morphology’ dan ‘derivational morphology’ dan disesuaikan di dalam kajian ini. Sila lihat tulisan-tulisan oleh Spencer (1993), Katamba (1991), dan Durie (1985) untuk membaca lebih lanjut tentang konsep infleksi dan derivasi.

²⁶ Asmah (1986) menggunakan istilah penambah untuk merujuk kepada imbuhan. Beliau membincangkan imbuhan dengan agak terperinci, iaitu dengan melihat aspek penggolongan dan fungsi imbuhan. Sila lihat Asmah (1986) untuk penjelasan yang lebih mendalam.

²⁷ Aspek imbuhan ini akan dibincangkan dengan lebih terperinci di dalam bab yang seterusnya.

²⁸ Dalam hal ini, berkemungkinan pengkaji terlepas dengar atau pandang terhadap data yang dikaji. Perubahan ini juga mungkin disebabkan oleh meluasnya pengaruh bahasa kebangsaan yang diajar di sekolah-sekolah.

²⁹ Dalby telah membincangkan dengan panjang lebar kesan-kesan kepupusan bahasa di dalam bukunya “*Language in Danger*” terutamanya akibat globalisasi. Sila lihat Dalby (2002)

³⁰ Dalam beberapa kes, ada informan menceritakan bahawa anak mereka yang tinggal di Kuala Terengganu tidak membenarkan mereka bertutur menggunakan dialek Ulu Terengganu dengan alasan malu jika didengar orang.

³¹ Konsep Austronesia ini dibincangkan dengan terperinci oleh tokoh-tokoh seperti Bellwood (1985), Blust (1985), Collins (2006) dan ramai lagi sarjana-sarjana Barat. Kesemua mereka telah menghasilkan beratus-ratus karya berkaitan bahasa Austronesia.

³² Walau bagaimanapun, Dewan Bahasa dan Pustaka telah berusaha melakukan kerja-kerja pendokumentasian bahasa seperti ini. Namun usaha oleh DBP ini sahaja tidak memadai kerana mereka kekurangan tenaga pakar dan sumber kewangan.

RUJUKAN

- Abdullah Hassan. 1974. *The Morphology of Malay*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
Abdullah Junus. 1977. *Dialek Ulu Telemong: Satu Huraian fonologi dan leksikal*. Latihan ilmiah yang tidak diterbitkan. Kuala Lumpur: Universiti Malaya.

- Ajid Che Kob. 1977. *Dialek Geografi Pasir Mas: Fonologi dan Leksikal*. Tesis Sarjana, Universiti Malaya.
- Arbak Othman. 1981. *Tatabahasa Bahasa Malaysia*. Kuala Lumpur: Sarjana Enterprise.
- Asmah Hj. Omar. 1980. *Nahu Melayu Mutakhir*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Hj. Omar. 1983. *The Malay Peoples of Malaysia and their Languages*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Hj. Omar. 1985. *Susur Galur Bahasa Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Bowden, John. 2001. *Taba: Description of a South Halmahera Language*. Pacific Linguistics, The Australian National University.
- Brown, C. C. 1935. Trengganu Malay. *JMBRAS*. Vol. XIII, Part III. 1-111.
- Clifford, Hugh & Frank Swettenham. 1894. *A Dictionary of the Malay Language*.
- Collins, James T. 1980. *Ambonese Malay and Creolization Theory*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, James T. 1983. *Dialek Ulu Terengganu*. Bangi: Penerbit UKM.
- Collins, James T. 1996. *Khazanah Dialek Melayu*. Bangi: Penerbit UKM.
- Collins, James T. 2004. "Language and Culture: Language Death and Cultural Survival". Kertas kerja *Seminar Sempena Hari Muzium Antarabangsa*. Kuala Lumpur, Muzium Negara.
- Collins, James T. 2006. Linguistik Sejarah dan Alam Melayu. *Jurnal Melayu*, (2), 55-73.
- Collins, J.T. & Awang Sariyan (Eds.). 2006. *Borneo and the Homeland of the Malays: Four Essays*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Collins, J.T. & Naseh Hassan. 1981. Kajian Dialek Ulu Terengganu: Pemetaan dan Kesimpulan Awal, *Akademika*, 18, 1-35.
- Dalby, Andrew. 2002. *Language in Danger*. London: Penguin Books Ltd.
- Donohue, Mark. 1999. *A Grammar of Tukang Besi*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Durie, Mark. 1985. *A Grammar of Acehnese*. Holland: Foris Publication.
- Hashim Hj. Musa. 1987. *Binaan dan Fungsi Perkataan dalam Bahasa Melayu; Satu Huraian dari sudut Tatabahasa Generatif*. Tesis Doktor Falsafah. Kuala Lumpur: Jabatan Pengajian Melayu, Universiti Malaya.
- Katamba, Francis. 1993. *Morphology*. Palgrave Macmillan.
- McKerron, P. 1931. *A Trengganu Vocabulary*. *JMBRAS*.
- Naseh Hasan. 1981. *Fonologi Subdialek Terengganu*. Kajian Kes di Mukim Jenagor, Ulu Terengganu. Latihan ilmiah yang tidak diterbitkan. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Nik Safiah Karim. 1978. *Bahasa Malaysia Syntax: Some Aspects of Its Standardisation*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Rahilah Omar, Nasrun Alias & Teo Kok Seong. 2016. Pemilihan Bahasa Masyarakat Chetti di Melaka. *Jurnal Melayu*, 15 (2), 210-222.
- Sa'adiah Ma'alip. 2014. Pemilihan Bahasa: Proses Peralihan Bahasa Masyarakat Orang Asli Che Wong. *Jurnal Melayu*, 12 (1), 32-43.

PENGHARGAAN

Setinggi-tinggi penghargaan diucapkan kepada pihak Universiti Kebangsaan Malaysia kerana sudi memberikan Geran Penyelidikan GGP-2014-024 yang diketuai oleh Encik Nasrun Alias, pensyarah di Pusat Penyelidikan Bitara Melayu, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia.

Biodata Penulis:

Nasrun Alias

Penulis merupakan pensyarah di Pusat Penyelidikan Bitara Melayu (BAYU), Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan (FSSK), Universiti Kebangsaan Malaysia. Bidang kepakaran beliau adalah morfologi, sintaksis dan dialek Melayu.

James T. Collins

Penulis merupakan Profesor Emeritus di Institut Kajian Etnik (KITA), Universiti Kebangsaan Malaysia. Beliau adalah pakar di dalam bidang linguistik sejarah dan dialektologi Melayu,